

Могильний Леонід,
доктор історичних наук,
професор кафедри давньої та нової історії України,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
mohylnyi@knu.ua
ORCID ID: 0000-0002-3167-2411

Лященко Олеся,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри іноземних мов природничих факультетів,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
o.liashchenko@knu.ua
ORCID ID: 0000-0003-4649-3667

ГЕНЕЗИС ТА СТРАТЕГІЧНІ ФУНКЦІЇ МІСТ РУСІ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ВАСИЛЯ ЛЯСКОРОНСЬКОГО

Актуальність дослідження полягає в тому, що постать Василя Григоровича Ляскоронського (1859–1928) посідає особливе місце в українській історіографії медієвістики як дослідника, що одним із перших здійснив синтез історичного аналізу писемних джерел із масштабними польовими археологічними та топографічними розвідками. В умовах сучасної ревізії концепцій державотворення та деколонізації гуманітарного знання, звернення до спадщини В. Ляскоронського дозволяє переосмислити роль військово-стратегічного фактора у формуванні мережі розселення Давньої Русі. Вивчення його поглядів на природу городищ Посулля та Переяславицини є критично важливим для розуміння генезису міста як автономного оборонного та адміністративного вузла, що протистояв викликам кочового Степу. Метою статті є системна реконструкція та комплексний аналіз наукової концепції В. Ляскоронського щодо походження, функцій та морфологічних особливостей міст Русі, а також визначення його внеску у формування вітчизняної історичної географії. Методологія дослідження базується на принципах історизму та об'єктивності. У роботі використано історіографічний метод (для аналізу еволюції поглядів ученого), порівняльно-історичний аналіз (для зіставлення його ідей із теоріями М. Грушевського та В. Ключевського) та метод структурно-функціонального аналізу (для вивчення запропонованої автором типології оборонних споруд). У статті доведено, що В. Ляскоронський сформував цілісну «державницько-стратегічну» модель походження міст. На відміну від представників «торговельної школи», дослідник обґрунтував пріоритетність оборонної функції, розглядаючи місто передусім як результат свідомої князівської політики щодо зміцнення прикордонних ліній. Розкрито роль ландшафтного детермінізму в концепції Ляскоронського, де природні умови (миси, яри, річкові заплави) розглядалися як фундаментальний фактор вибору місця для містоутворення. Доведено, що праці дослідника заклали методичну базу для сучасної історичної урбаністики, поєднавши економічні функції міст-хабів із їх мілітарною роллю. Науковий доробок В. Ляскоронського дозволив подолати абстрактність кабінетних теорій, надавши вивченню міст Русі матеріально-топографічної доказовості. Обґрунтована ним провідна роль державної ініціативи та оборонної доцільності залишається фундаментальною для розуміння процесів соціополітичної консолідації Київської держави.

Ключові слова: Василь Ляскоронський, генезис міст, Русь, городище, Посулля, Змієві вали, топографія.

Сучасна медієвістика перебуває на етапі активного переосмислення витоків і природи державності Русі, де ключовим об'єктом аналізу постає місто як складний соціополітичний та оборонний вузол. В умовах деколонізації історичного знання і пошуку автентичних моделей розвитку українських земель особливого значення набуває історіографічний аналіз праць

дослідників рубежу XIX–XX ст. Саме цей період став часом формування фундаментальних підходів до вивчення урбанізації, серед яких чільне місце посідає доробок Василя Григоровича Ляскоронського.

Актуальність звернення до постаті В. Ляскоронського зумовлена його унікальним методом синтезу кабінетної історії з польовими археологічними та топографічними дослідженнями. У контексті сучасного розвитку історичної географії його детальні описи Посулля, Переяславщини та «Змієвих валів» залишаються не просто історіографічним фактом, а цінною джерельною базою для локалізації літописних об'єктів. Вивчення його поглядів дозволяє глибше зрозуміти еволюцію «державницької школи» в українській науці і з'ясувати, як саме військовий чинник і протистояння зі степом детермінували архітектуру та мережу розселення Київської держави.

Метою статті є системна реконструкція та критичний аналіз концепції походження і функціонування міст Русі у науковій спадщині В. Ляскоронського. Це передбачає висвітлення його ролі у переході від суто філологічного аналізу літописів до комплексної історико-археологічної інтерпретації міських центрів як елементів загальнодержавної стратегії оборони.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення наступних завдань: 1) Виявити ключові чинники (військово-стратегічні, географічні та економічні), які, на думку вченого, визначали генезис руських міст. 2) Проаналізувати розроблену В. Ляскоронським типологію городищ (болотних, нагірних, концентричних) і з'ясувати її відповідність тогочасним археологічним даним. 3) Розкрити зміст «державницької теорії» вченого, акцентуючи увагу на ролі князівської ініціативи у створенні прикордонних ліній оборони. 4) Зіставити погляди В. Ляскоронського з концепціями провідних медієвістів початку XX ст. (М. Грушевського, В. Ключевського) для визначення його місця в історіографічному процесі. 5) Оцінити значення методологічного підходу дослідника для сучасної історичної топографії та урбаністики.

Методологічну основу роботи становлять принципи історизму, об'єктивності та наукової критичності. В основі дослідження використовується історіографічний метод, що дозволяє простежити логіку формування наукових поглядів автора у контексті розвитку історичної науки початку XX ст. Порівняльно-історичний метод використано для зіставлення візій В. Ляскоронського з ідеями представників інших наукових шкіл. Метод системного аналізу дозволив розглянути опис городищ не як окремих пам'яток, а як частин єдиної оборонно-адміністративної мережі держави. Типологічний підхід застосовано для структурування наведених автором характеристик міських укріплень. Ретроспективний аналіз дав змогу оцінити наукову цінність висновків В. Ляскоронського з позицій сучасної археології та медієвістики.

Наукова новизна статті полягає у спробі цілісного переосмислення доробку В. Ляскоронського не лише як археолога-практика, а як теоретика міського генезису. Вперше в історіографії акцентовано на його ролі як фундатора ландшафтно-стратегічного підходу, де географічний детермінізм розглядається як активний інструмент князівської влади. Уточнено співвідношення між торговельною та оборонною функціями у його концепції, що дозволяє спростувати уявлення про другорядність економічного чинника у працях вченого. Доведено, що розроблена В. Ляскоронським класифікація городищ стала одним із прообразів сучасної археологічної типології середньовічних укріплень. Запропоновано новий погляд на його дослідження «Змієвих валів» як на спробу реконструкції першої в Східній Європі стратегічної лінії територіальної оборони, що інтегрувала природні та штучні перешкоди в єдиний комплекс.

Центральною тезою у працях В. Ляскоронського є твердження про пріоритетність оборонної функції у процесі виникнення руських міст. Дослідник розглядає місто не просто як поселення, а як «надійний пункт захисту – фортецю», виникнення якої зумовлене екзистенційною потребою захисту земель від зовнішньої агресії (Ляскоронский В. Г., 1903, с. 35).

Особливу увагу вчений приділяє Переяславщині і Посуллю, характеризуючи ці регіони як арену «постійної боротьби двох стихій: Русі і степу» (Ляскоронский В. Г., 1901, с. 1). На його думку, річкові системи півдня Русі (Сула, Остер, Трубіж, Псел, Ворскла) слугували

природними рубежами, вздовж яких державна влада свідомо розбудовувала мережу укріплень. В. Ляскоронський підкреслює, що «фортеці переважно будувалися на небезпечних ділянках прикордоння», тоді як всередині країни вони з'являлися лише у випадках, коли головна бойова лінія не могла стримати ворога (Ляскоронский В. Г., 1903, с. 51).

Методологічне новаторство В. Ляскоронського полягало у глибокому аналізі топографії. Він довів, що природні умови були визначальними при виборі місця для майбутнього міста. «Круті, мисоподібні виступи» берегів річок здавна притягували людей своїми оборонними можливостями (Ляскоронский В. Г., 1901, с. 1).

Дослідник виокремив детальну морфологічну характеристику руського городища, що включала шість основних пунктів: 1) Локація: розташування на мисах або при впадінні однієї річки в іншу; 2) Штучні перешкоди: обов'язкова наявність валів та ровів з напільного боку; 3) Огородження: обнесення периметра земляним валом або кам'яною стіною; 4) Форма: переважно кругла або чотирикутна; 5) Площа: зазвичай невелика (від 0.5 до 3 десятин), хоча існують і масштабні виключення; 6) Культурний шар: наявність залишків життєдіяльності (зброя, посуд, прикраси) (Ляскоронский В. Г., 1903, с. 106–108).

Вчений розробив унікальну для свого часу класифікацію городищ, розділивши їх на чотири категорії: 1) Круглі болотні городища, розташовані на природних або штучних підвищеннях серед боліт, мали кільцеподібний вал висотою до 3-х сажнів та глибокі рови, заповнені водою (напр., біля с. Великий Самбір, Гирівка) (Ляскоронский В. Г., 1901, с. 2–3). 2) Круглі пагорбові городища знаходилися на високих берегах річок, відрізнялися складнішою системою захисту через використання природних урвищ (напр., «Лесикова могила», городища біля м. Горошин) (Ляскоронский В. Г., 1901, с. 10–13). 3) Концентричні пагорбові городища характеризувалися великими розмірами і кількома рядами паралельних валів (напр., Кошари, Глинськ) (Ляскоронский В. Г., 1901, с. 17). 4) Городища великокнязівської епохи – найбільші центри, що виконували роль адміністративних вузлів (напр., Лукомль, Снятин, Ромни). У таких містах, як Ромни, В. Ляскоронський вбачав структуру «замок – посад», де замок відіграв роль дитинця (Ляскоронский В. Г., 1901, с. 27–30).

На відміну від прихильників торговельної концепції чи стихійного виникнення міст, В. Ляскоронський відстоював «державницьку» теорію. Він стверджував, що «міста виникають з політичною метою» (Ляскоронский В. Г., 1903, с. 92). Будівництво фортець (таких як Остерський Городець, Вир, Путивль, Курськ) було результатом цілеспрямованої стратегії князів – від Володимира Великого до Юрія Долгорукого – задля юридичного та військового закріплення територій (Ляскоронский В. Г., 1903, с. 51–52, 141).

Яскравим прикладом виступає Переяслав, заснування якого вчений пояснював як поєднання стратегічного «сторожа Руської землі» і великого торгового центру (Ляскоронский В. Г., 1903, с. 127). Місто, за В. Ляскоронським, ставало фортецею лише тоді, коли поселення набувало статусу центру «державного життя» (Ляскоронський В. Г., 1903, с. 128).

Попри акцент на обороні, дослідник не ігнорував економічну складову. Він зазначав, що міста з'являлися на «шляхах промислів» і великих водних магістралях, зокрема на шляху «Дніпром до греків» (Ляскоронский В. Г., 1903, с. 92). Такі центри слугували «пунктами для обміну місцевих товарів на привезені з інших країн» (Ляскоронский В. Г., 1903, с. 127).

Окреме місце в його дослідженнях посідає Вишгород. В. Ляскоронський полемізує з думкою про Вишгород як лише незначну фортецю, доводячи, що це було «багате, могутнє місто», де зберігалася державна казна і проживала князівська родина. Його значення визначалося контролем дніпровської переправи на чернігівську сторону (Ляскоронский В. Г., 1913, с. I–IV, XVI).

Методологія В. Ляскоронського включала комплексне вивчення археологічного ландшафту. Він помітив закономірність: поруч із городищами майже завжди розташовувалися курганні групи (некрополі), як-от біля Липового, де налічувалися тисячі насипів (Ляскоронский В. Г., 1901, с. 3–6). Також він пов'язував систему міст із «Змієвими валами», розглядаючи останні як

грандіозні прикордонні лінії, що доповнювали фортеці в системі загальнодержавної оборони (Ляскоронський В. Г., 1901, с. 53).

Таким чином, В. Ляскоронський сформував цілісну наукову концепцію, згідно з якою походження міст Русі було зумовлене трьома факторами: 1) Військовою необхідністю (захист від печенігів та половців); 2) Географічною доцільністю (використання мисів та річкових долин); 3) Державною волею (свідома політика князів щодо розбудови прикордонних ліній).

Його праці заклали фундамент української історичної географії та археології, довівши, що мережа руських міст була не випадковим скупченням поселень, а продуманою системою стратегічних вузлів, які забезпечували життєдіяльність та безпеку держави.

Зіставлення наукової візії В. Ляскоронського з концепціями його видатних сучасників – М. Грушевського та В. Ключевського – дозволяє виявити специфіку його підходу, що балансував між археологічним емпіризмом і державницькою теорією.

Головна розбіжність виникає у питанні першопричин появи міст. Для В. Ключевського місто було вторинним продуктом зовнішньої торгівлі – «складом» для товарів, що виникав на річкових артеріях (Ключевський В. О., 1908). Натомість В. Ляскоронський, хоч і не заперечував роль торгівлі для таких центрів, як Переяслав чи Вишгород, на перше місце ставив стратегічний чинник. Для нього місто – це насамперед фортеця, збудована з волі князя для захисту рубежів, а не стихійний ринок. У цьому він ближчий до М. Грушевського, який також розглядав «город» як «безпечне місце», породжене потребою захисту (Грушевський М., 1913, с. 361). Проте, якщо М. Грушевський акцентував на «територіальній громаді», яка будувала місто для самооборони, то В. Ляскоронський бачив у цьому чітко сплановану адміністративно-військову акцію центральної влади.

У методологічному плані В. Ляскоронський суттєво доповнює схеми обох істориків. М. Грушевський використовував соціологічний підхід, аналізуючи трансформацію племен у «міста-волості». В. Ляскоронський натомість перевів дискусію у площину історичної топографії. Він довів, що мережа міст Русі – це не просто політична карта, а складна інженерна система, прив'язана до мікрорельєфу (мисів, ярів, заплав). Його класифікація городищ (болотні, нагірні тощо) дала матеріальне підґрунті для теорії М. Грушевського, фактично підтвердивши «універсальність» городищ як соціального явища через археологічні заміри валів та ровів.

Якщо В. Ключевський зосереджувався на «столичних» центрах (Київ, Новгород), що стояли на магістральних шляхах, то В. Ляскоронський переніс фокус на прикордонну периферію (Посулля, Поросся). Він довів, що саме тут, у постійному контакті зі степом, гартувалася державність Русі. Його аналіз «малих міст» (Уненіж, Баруч, Римів) показав, що державне життя Русі не обмежувалося великими торговими хабами, а трималося на розгалуженій системі військових опорних пунктів.

Таким чином, міста Русі виникали як комплексні оборонно-торгові центри, стратегічно розташовані на природно укріплених висотних уздовж річкових шляхів для захисту від степових кочівників та контролю над торговими маршрутами. Їхня еволюція від простих круглих міст до складних багатовалових укріплень показує зростання військових загроз і розвиток будівельної культури Київської держави. Поєднуючи оборонні, адміністративні, торгові і релігійні функції, ці міста становили основу державності Русі.

На основі проведеного аналізу наукової спадщини В. Ляскоронського, зокрема його досліджень Переяславської землі, Посулля, басейнів Псла і Ворскли, можна сформулювати наступні наукові висновки щодо його поглядів на походження міст Русі: 1) В. Ляскоронський обґрунтував концепцію, згідно з якою провідною рушійною силою виникнення міст на південних рубежах Русі була необхідність створення ешелонованої оборони проти степових кочівників. Місто в його розумінні – це насамперед «надійний пункт захисту», а мережа городищ уздовж річок Сула, Остер та Псел розглядається як свідомо вибудована державна лінія оборони. 2) Учений довів, що процес урбанізації на порубіжжі не був стихійним, а виступав результатом ціле-

спрямованої політичної волі київських князів (Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха). За В. Ляскоронським, перетворення поселення на «укріплене місто» прямо залежало від розвитку «державного життя» та потреби адміністративного контролю над територією. 3) Дослідник висунув теорію гармонійного поєднання природного ландшафту та інженерної думки (концепція «природної фортифікації»). Він першим системно описав «мисо-подібний» тип давньоруського міста, де круті обриви річок та глибокі яри ставали органічною частиною оборонної системи, мінімізуючи обсяг необхідних земляних робіт при будівництві валів. 4) Попри домінування оборонної парадигми, В. Ляскоронський визначив місто як поліфункціональний, складний вузол, що поєднував стратегічні, торговельні та адміністративні завдання. На прикладі Переяслава і Вишгорода він продемонстрував, що великі міста виникали як «центри для обміну місцевих товарів на привезені», стаючи економічними хабами на транзитних річкових шляхах (зокрема, шляху «із варяг у греки»). 5) Учений заклав підвалини на прикладі типологічної спадкоємності для розуміння генетичного зв'язку між докнязівськими городищами-сховищами і пізнішими літописними містами. Його власна класифікація (болотні, нагірні, концентричні городища) дозволила простежити еволюцію оборонної архітектури від найпростіших круглих валів до складних багаточастинних фортець («замок» – «підгороддя»). 6) Висновки В. Ляскоронського стали знаковими для медієвістики завдяки залученню широкого кола джерел: від археологічних обстежень «Змієвих валів» і курганних некрополів до свідчень іноземних авторів (аль-Бекрі). Це дозволило йому реконструювати місто не лише як політичний термін, а як реальний фортифікаційний та соціально-економічний об'єкт.

Перспективним напрямом досліджень поглядів В. Ляскоронського є проведення компаративного аналізу його картографічних реконструкцій за використання сучасних технологій для уточнення локалізації літописних міст та стратегічної логіки побудови «Змієвих валів». Важливим вектором вбачається дослідження рецепції його «державницької» концепції в сучасній урбаністиці, зокрема в контексті ролі ландшафту як ключового фактора генезису міст-фортець. Також актуальним є вивчення зв'язку між описаними ним типами городищ і соціальною структурою прикордонних громад як ранньої форми військового стану Русі.

Список літератури

- Грушевський М. (1904). *Історія України-Руси* (Т. 1: До початку XI віка). Львів.
 Ключевский В. О. (1908). *Курс русской истории*. Ч. 1. Москва.
 Ляскоронский В. Г. (1907). *Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы*. Москва.
 Ляскоронский В. Г. (1901). *Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, в бассейне р. Сулы*. Москва.
 Ляскоронский В. Г. (1903). *История Переяславльської землі с древнейших времен до половины XIII столетия*. Киев.
 Ляскоронский В. Г. (1904). *О местоположении летописного города Родни*. Санкт-Петербург.
 Ляскоронский В. Г. (1913). *Киевский Вышгород в удельно-вечевое время*. Санкт-Петербург.

Leonid Mohylnyi
Olesia Liashchenko

GENESIS AND STRATEGIC FUNCTIONS OF RUS CITIES IN THE SCHOLARLY HERITAGE OF VASYL LIASKORONSKYI

The figure of Vasyl Hryhorovych Liaskoronskyi (1859–1928) occupies a distinctive place in Ukrainian medieval historiography as a researcher who was among the first to synthesize the historical analysis of written sources with large-scale field archaeological and topographical surveys. In the context of the contemporary revision of state-building concepts and the decolonization of humanitarian knowledge, revisiting Liaskoronskyi's legacy allows for a re-evaluation of the role of the military-strategic factor in shaping the settlement network of Old Rus. The study of his views on the nature of the hillforts (horodyshcha) in the Posullia and Pereiaslav

regions is critically important for understanding the genesis of the city as an autonomous defensive and administrative hub that withstood the challenges posed by the nomadic Steppe. The aim of the article is a systematic reconstruction and comprehensive analysis of V. H. Liaskoronsky's scientific concept regarding the origin, functions, and morphological characteristics of Rus cities, as well as the determination of his contribution to the formation of national historical geography. The research methodology is based on the principles of historicism and objectivity. The study employs the historiographical method (to analyze the evolution of the scholar's views), comparative-historical analysis (to contrast his ideas with the theories of M. Hrushevskiy and V. Kliuchevskiy), and the method of structural-functional analysis (to study the typology of defensive structures proposed by the author). The article proves that V. Liaskoronskyi formulated a coherent "statist-strategic" model of urban origins. In contrast to representatives of the "trade school," the researcher substantiated the priority of the defensive function, viewing the city primarily as a result of deliberate princely policy aimed at strengthening frontier defense lines. The role of landscape determinism in Liaskoronsky's concept is revealed, where natural conditions (capes, ravines, river floodplains) were regarded as a fundamental factor in selecting sites for urban formation. It is established that the researcher's works laid the methodological foundation for modern historical urban studies by integrating the economic functions of urban hubs with their military roles. V. Liaskoronsky's scientific contribution allowed for overcoming the abstraction of "armchair" theories by providing material-topographical evidence to the study of Rus cities. The leading role of state initiative and defensive expediency substantiated by him remains fundamental to understanding the processes of socio-political consolidation of the Kyivan state.

Key words: Vasyl Liaskoronskyi, urban genesis, Rus, hillfort (*horodyshe*), *Posullya*, Snake's Walls, topography.

References

- Hrushevskiy M. (1904). *Istoriia Ukrainy-Rusy* (T. 1: Do pochatku XI vika) [History of Ukraine-Rus (Vol. 1: Before the 11th century)]. Lviv. (In Ukrainian).
- Kliuchevskii V. O. (1908). *Kurs russkoi istorii*. Ch. 1. [Russian History Course. P. 1]. Moskva. (In Russian).
- Liaskoronskii V. H. (1907). *Horodishcha, kurhany i dlinnye (zmiivye) valy po techeniu rr. Psly i Vorskly* [Settlements, burial mounds and long (snake-like) ramparts along the Psel and Vorskla rivers]. Moskva. (In Russian).
- Liaskoronskii V. H. (1901). *Horodishcha, kurhany i dlinnye (zmiivye) valy, v basseine r. Suly* [Settlements, burial mounds and long (snake-like) ramparts in the Sula River basin]. Moskva. (In Russian).
- Liaskoronskii V. H. (1903). *Istoriia Pereiaslavskoi zemli s drevneishikh vremen do poloviny XIII stoletia* [The history of the Pereiaslav region from ancient times to the mid-13th century]. Kiev. (In Russian)
- Liaskoronskii V. H. (1904). *O mestopolozhenii letopisnogo horoda Rodni* [On the location of the chronicle city of Rodni]. Sankt-Peterburh. (In Russian).
- Liaskoronskii V. H. (1913). *Kievskii Vyshgorod v udelno-vechevoe vremia* [Kyiv's Vyshgorod in the feudal era]. Sankt-Peterburh. (In Russian).

Дата першого надходження статті до видання: 27.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026